

רמב"ם הלכות תשובה פרק ב הלכה ד

מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים ועושה צדקה כפי כחו ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו. ומשנה שמו כלומר: אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים. ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה וגולה ממקומו, שגלות מכפרת עון מפני שגורמת לו להיכנע ולהיות עניו ושפל רוח.⁷

מים ביניים הבאים בסעודה

אגב הרמב"ם הנ"ל, באנו בדרך עקיפין למחלוקת מהותית בהגדרת התשובה. עפ"י התלמוד הבבלי והרמב"ם הגדרת התשובה היא רחבה ביותר וכוללת את כל המעשים שראינו לעיל (ומן הסתם חלק מהם ולא בהכרח כולם). שיטת הירושלמי, לעומת זאת, מצמצמת בהכרח את התשובה ומעמידה אותה על הבעת חרטה, ויודי וקבלה לעתיד וכו', כמו שהרמב"ם עצמו מגדיר בהלכה ב שם: "ומה היא התשובה? הוא שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד ... ויתנחם על שעבר וכו'". ראה שם. אך תשובה זו איננה המכשיר היחידי לביטול הגזירה. היא עומדת לצד הצדקה והתפילה שהן ערך לעצמן ולא כפופות אליה. אם לא טעינו, נראה שיש כאן הבדל מהותי ומעניין. ומדרש בראשית רבה שמבוסס על הירושלמי פותח פתח להרחבה ואולי למודל ביניים. ועל שיטת הרמב"ם, ההבדל בין הלכה ב והלכה ד בפרק ב, ניתן עוד לדון ומן הסתם עשו זאת גדולים וטובים. נחזור למשולש תשובה – תפילה – צדקה.

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד תקלו ד"ה (א) אמר ר"ע

שלושה דברים מבטלין את הגזירה: התפילה והצדקה והתשובה, ושלושתן בתורה ובנביאים ובכתובים. בתורה מניין? שנאמר: "ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך". "בכל לבבך" - זו תפילה "ובכל נפשך" - זו תשובה "ובכל מאדך" - זו צדקה. בנביאים, שנאמר: "והתפללו אל המקום הזה והודו את שמך ומחטאתם ישובון כי תענם" (מלכים א ח לה). "והתפללו" - זו תפילה, "והודו את שמך" - זו צדקה, "ומחטאתם ישובון כי תענם" - זו תשובה. בכתובים מניין? שנאמר: "ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו" - זו תפילה, "ויבקשו פני" - זו צדקה, "וישובו מדרכיהם" - זו תשובה.⁸

ספר מהרי"ל (מנהגים) סדר מוסף של ראש השנה

ותשובה ותפילה וצדקה ודלא כסדר קראי. ואומר ותשובה ותפילה, רוצה לומר ע"י תשובה הקדומה לתפילה וצדקה על דרך "נירו לכם ניר" (ירמיה ד, ג).⁹

הושע פרק י פסוק יב

זָרְעוּ לָכֶם לְצִדְקָה קַצְרוּ לְפִי חֶסֶד נִירוּ לָכֶם נִיר וְעַת לְדְרוֹשׁ אֶת ה' עַד יָבֹא יִירָה צִדְקָה לָכֶם:¹⁰

פסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה מז, תוספתא אחרי מות

תפילה-צדקה בתלמוד הבבלי ונראה שמקור הביטוי הוא אכן התלמוד הירושלמי ומשם התגלגל לבראשית רבה, קהלת רבה (שלא הבאנו) ומדרשים אחרים, ומשם למחזור תפילותינו.

⁷ נראה שהרמב"ם לקח כמעט את כל המעשים שגורמים לקריעת גזר הדין או לביטולו והכניסם תחת כנפי התשובה. לא רק את שינוי השם ושינוי המקום (הגלות), אלא גם את הצדקה ואפילו את התפילה הלוא היא הצעקה (הזעקה, ראה דברים רבה ב א בראש פרשת ואתחנן) – את הכל הכניס הרמב"ם תחת הערך תשובה. ולא בכדי אין הוא משתמש במטבע הלשון: תשובה – תפילה – צדקה. הרמב"ם הולך כאן בבירור בשיטת התלמוד הבבלי ולא בשיטת הירושלמי.

⁸ מדרש מאוחר זה מביא מקורות קדומים יותר למשולש תשובה-תפילה-צדקה. ראשית מהתורה עצמה, אח"כ מהנביאים ורק אח"כ הפסוק מדברי הימים - הכתובים. גם כאן הסדר הוא תפילה-צדקה-תשובה כירושלמי וכבראשית רבה (חוץ מהמקור הראשון שמביא המדרש, מהפסוק של קריאת שמע, ממנו עולה לכאורה סדר שלישי: תפילה-תשובה-צדקה).

⁹ הפסוק בירמיהו ד ג: "נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים" פירושו שיש תחילה לחרוש היטב את השדה ורק אח"כ לזרוע, אחרת תהיה התבואה מעורבת עם קוצים. משל זה לצורך בתשובה קודם לתפילה הוא כנראה של מהרי"ל עצמו. ראה המפרשים: רש"י, רד"ק, אבן עזרא, מצודות ועוד על פסוק זה. על בסיס הפסוק מירמיהו מצדיק מהרי"ל את הסדר שבמחזור שלנו, הגם שהוא נוגד את הסדר במקורות. תפילה היא בין אדם למקום, צדקה היא בין אדם לחברו ותשובה היא בין אדם לעצמו. האדם צריך קודם כל לקבל על עצמו ולשוב בלבו פנימה (תשובה) ורק אח"כ הוא יכול לפנות לקב"ה (תפילה) ולזולת (צדקה).

¹⁰ פסוק דומה לזה שמהרי"ל מביא מספר ירמיהו מצוי בספר הושע. הוא הושע נביא התשובה עליו הרחבנו לדרוש בשבת שובה. אפשר שפסוק זה מציע את הסדר בא: צדקה (הדאגה לזולת, פעולת הזריעה, ולצידה החסד), תשובה (חרטה וקבלה וכו' כרמב"ם לעיל, "נירו לכם ניר" כהצעת מהרי"ל) ואח"כ תפילה (בין אדם למקום, "עת לדרוש את ה'). ואחרי כל זאת לא זו פסוקים ומדרש ממקום (אוצר המדרשים לעיל) והתפילה היא בכל זאת הראשונה, שהרי המשפט עצמו "ותשובה ותפילה וצדקה" הוא חלק מהתפילה ... האדם צריך סיעתא דשמיא גם בעשיית התשובה. צריך להתפלל על כך שנזכה לעשות תשובה.

למדנו רבינו, אי זו גדולה מזו התפילה או התשובה? למדנו רבותינו, רבי יהודה בן רבי חייא אומר: התשובה מבטלת חצי הגזירה והתפילה מבטלת כל הגזירה. ורבי יהושע בן לוי אומר: התפילה מבטלת חצי הגזירה והתשובה מבטלת כל הגזירה.¹¹

מדרש תהלים (בובר) מזמור יז ד"ה [ה] דבר אחר

ומנין שהקב"ה לוקח שוחד? שנאמר: "ושוחד מחיק רשע יקח" (משלי יז כג).¹² ומה השוחד שנוטל מן הרשעים בעולם הזה? תשובה ותפילה וצדקה. לפיכך כתיב: "מלפניך משפטי יצא" (תהלים יז ב). אמר הקב"ה: בני, עד ששערי תפילה פתוחין עשו תשובה, שאני לוקח שוחד בעולם הזה. אבל משאני יושב בדין לעתיד לבוא, איני לוקח שוחד, שנאמר: "לא ישא פני כל כופר ולא יאבה כי תרבה שוחד" (משלי ו לה). לפיכך אמר דוד: "תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך" (תהלים טז יא) - אלו עשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים.¹³

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד תפו

תנו רבנן: עשר פעמים היה כהן הגדול מזכיר את השם¹⁴ בו ביום הכיפורים: ג' פעמים בווידוי ראשונה וגי פעמים בשניה וגי פעמים בשעיר המשתלח ואחד בגורלות. המצנפת של כהן גדול היתה מכפרת על גסי הרוח, יבוא דבר שבגבוה ויכפר על דבר גבוה. אבנט היה מכפר על הרהור הלב. חושן היה מכפר על הדינים ... אפוד היה מכפר על עבודה זרה ... מעיל היה מכפר על לשון הרע ... ציץ היה מכפר על עזי פנים ... כתונת היתה מכפרת על שפיכת דמים ... ועכשיו שאין בית המקדש, תשובה תפילה וצדקה מכפרין, שנאמר: "עשה משפט וצדקה נבחר לה' מזבח" (משלי כ"א). ואומר: "קחו עמכם דברים ושובו אל ה' " (הושע יד ג).¹⁵

גמר חתימה טובה

מחלקי המים

¹¹ מקור המדרש הוא ויקרא רבה י ה. לעומתו, ראה פסיקתא דרב כהנא פסקא כה שובה (ורבים אחרים כמותו) שנותן עדיפות ברורה לתשובה על פני התפילה: "נמשלה תשובה בים - מה הים הזה לעולם פתוח, כך שערי תשובה לעולם פתוחים. ונמשלה תפילה במקוה - מה המקוה הזה פעמים פתוח פעמים נעול, כך שערי תפילה פעמים פתוחים פעמים נעולים. מה המקוה הזה אדם מבקש לטבול ומצא אביו או רבו שם ונתבייש והולך לו. אבל הים הזה, מפליג קימאה ויורד וטובל". אפשר לפרק את המשולש תשובה-תפילה-צדקה לזוגות: תשובה-תפילה, תשובה-צדקה, תפילה-צדקה ולדון ביניהם. לגבי הזוג תשובה-צדקה ראה למשל מדרש משלי (בובר) פרשה ו: "שאלו תלמידיו את ר' עקיבה: אי זו היא גדולה, תשובה או צדקה? אמר להם: תשובה, שהצדקה פעמים נותנה למי שאינו כדאי, אבל התשובה מעצמו הוא עושה אותה. אמרו לו: רבי, והלא כבר מצינו שהצדקה גדולה מן התשובה, באברהם הוא אומר: ויחשבה לו צדקה (בראשית טו ו), ובמקום אחר הוא אומר: וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות (דברים ו כה), ולא עוד אלא שבא דוד ופירש צדקתך כהררי אל". ולגבי צדקה-תפילה, ראה בבא בתרא י ע"א: "רבי אלעזר יהיב פרוטה לעני והדר מצלי, אמר, דכתיב: אני בצדק אחזה פניך". אך אנחנו מבקשים להתמקד במשולש תפילה-תשובה-צדקה ולא בזוגות. בשילוב ובהשלמה של השלושה ולא ב'תחרות' מי עדיף. ותמיד נזכור שאת האמירה: "ותשובה ותפילה וצדקה", אומרים בשעת התפילה!

¹² ראה גם הפסוק במשלי כא יד: "מתן בסתר יכפה אף ויחַד בַּחַק חֶמָה עֵזָה". ראה רש"י על הפסוק שם: "מתן בסתר - צדקה: ושוחד בחיק - אף זו צדקה יכפה אף, חמה עזה".

¹³ הרעיון שנכונות הקב"ה לסלוח ולקבל את תשובתנו, תפילותינו וצדקותינו הוא מעין שוחד, הוא רעיון מיוחד במינו שעליו הרחבנו לדון בדברינו שני פנים לתשובה ואולי יותר בשבת שובה. ראה בהקשר זה גם העימות, שמופיע במדרשים רבים, כולל ביקורת המינים, בין הפסוק בברכת כהנים: "ישא ה' פניו אליך" (במדבר ו כו), ובין הפסוק בפרשת עקב: "פי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדני האדנים האל הגדל הגבר והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד" (דברים י ז), שיש לו מספר תשובות במדרשים (ראה ברכות כ ע"ב, ראש השנה יז ע"ב, ספרי במדבר פסקא מב, במדבר רבה יא ז, בדברינו ברכת כהנים בפרשת נשא וכן ברכת המזון בפרשת מסעי). עכ"פ, מדרש תהלים זה הוא המקור העיקרי שמצאנו למוטיב השוחד והוא מייחס את זה לכל השלושה גם יחד. תשובה, תפילה וצדקה הם שוחד, היינו, לפני משורת הדין. לגבי צדקה, ראה גם בבא בתרא ט ע"א. המפורש.

¹⁵ פסוק אחרון זה הוא מסוף ספר הושע, פרק יד, שנבחר להפטר שבת שובה וממנו לומדים על התפילה: "קחו עמכם דברים" (ראה בהמשך שם גם "ונשלמה פרים שפתינו") ועל התשובה: "ושובו אל ה'". ומהפסוק במשלי כא לומדים על "צדקה". ומה עם "משפט" שבפסוק? האם הוא גם מכפר? שאלה זו קשורה לנושא "משפט וצדקה", ביטוי שחוזר מספר פעמים במקרא, שטרם זכינו לדרוש בו (בפרשת שופטים בע"ה). נעיר רק שצדקה ביחד עם משפט קשורה יותר למשפט צדק, לעשיית צדק, ולא לצדקה במונח של נדבה ועזרה לדל. (לצדקה יש גם מובן שלישי של ישועה וזה עניין אחר). אם נאמר שהדרשן לא מתעלם מהמילה "משפט" שבפסוק ומהצירוף "משפט וצדקה", אפשר שלפנינו משמעות שונה לגמרי של ה-"צדקה" שבמשולש תשובה-תפילה-צדקה. לא צדקה של נדבה ועזרה לעניים, אלא צדקה של משפט צדק, של חברה מתוקנת. זה פירוש נאה, אבל מתאים לתפילת הציבור וקשה להולמו לתשובת היחיד.